

РЯБЧЕНКО Ю. Ю.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права
та процесу

(Національний університет державної
податкової служби України)

УДК 347.921

ДО ПИТАННЯ РОЛІ СУДУ У ВСТАНОВЛЕННІ ОБСТАВИН У СПРАВАХ ЗА ПОЗОВАМИ НА ЗАХИСТ ПРАВ НЕВИЗНАЧЕНОГО КОЛА ОСІБ

У статті відстоюється позиція щодо доцільності наділення суду повноваженнями щодо вжиття заходів зі збирання доказів за власною ініціативою під час розгляду справ за позовами на захист прав невизначеного кола осіб у випадках і порядку, визначеному в законі, а також окреслюються відповідні напрями щодо вдосконалення чинного законодавства.

Ключові слова: суд, докази, доказування, збирання доказів, невизначене коло осіб, змагальність, диспозитивність.

В статье отстаивается позиция о целесообразности наделения суда полномочиями по принятию мер по сбору доказательств по собственной инициативе при рассмотрении дел о защите прав неопределенного круга лиц в случаях и порядке, определенных в законе, а также обозначаются соответствующие направления по совершенствованию действующего законодательства.

Ключевые слова: суд, доказательства, доказывание, собирание доказательств, неопределенный круг лиц, состязательность, диспозитивность.

The position on the advisability of giving the court discretions in taking measures to collect evidence on its own initiative in cases on claims to protect the indefinite circle of persons rights in cases and by procedure determined in the law is defenses, and relevant areas of current legislation improvement are identifies.

Key words: court, evidence, proof, collection of evidence, indefinite circle of persons, competitiveness, optionality.

Вступ. Створення умов щодо розгляду судами справ за позовами про захист прав невизначеного кола осіб є на сьогодні таким напрямом удосконалення національного законодавства, актуальність якого визнається як юристами-практиками (такими як І.В. Бейцун, Л.О. Майстренко, Я.М. Романюк [1; 2]), так і науковцями, про що свідчать останні дослідження таких учених, як О.Г. Бортнік, С.С. Бичкова, А.В. Губська, Т.В. Степаненко [3–6].

Варто повністю підтримати існуючу в науковій літературі позицію з приводу необхідності внесення значних змін до існуючих процесуальних інститутів для законодавчого забезпечення розгляду судами аналізованих справ [7, с. 94].

Названі вчені не лише визнають власне доцільність існування процесуальної форми, розрахованої на розгляд відповідних справ, а й формулюють конкретні напрями щодо вдосконалення чинного законодавства. Водночас необхідно констатувати відсутність реальних значних змін як до Цивільного процесуального кодексу України, так і до інших актів законодавства в напрямі врегулювання процесуальної форми розгляду справ за позовами про захист прав невизначеного кола осіб; у зв'язку із цим виникає неможливість ефективного захисту суспільних інтересів шляхом розгляду таких справ судом.

Загально визнаною в доктрині цивільного процесуального права є позиція, відповідно до якої суд визнається основним та обов'язковим учасником цивільних процесуальних правовідносин. Роль встановлення обставин справи для виконання завдань правосуддя обумовлюється його значенням для обґрунтування рішення суду як акту правосуддя. З огляду на вказане одним із найбільш пріоритетних питань, які вимагають дослідження, можна назвати роль суду в забезпеченні обґрунтованості судового рішення в подібних справах. Як буде визначено далі, особливий характер інтересу, що захищається в результаті розгляду таких справ, зумовлює певну специфіку ролі суду в їх розгляді, яка має враховуватися законодавцем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання специфіки повноважень суду щодо розгляду й вирішення справ про захист прав невизначеного кола осіб не отримали належної уваги у вітчизняній юридичній літературі. Основну увагу вчених щодо зазначених справ привернули такі напрями, як доказування [8], судові рішення [3], підсудність, склад осіб, які беруть участь у справі, форма й зміст позовної заяви тощо [4]. Певну увагу останнім часом у наукових публікаціях отримала категорія «групові позови», яка в окремих роботах ототожнюється з позовами на захист прав невизначеного кола осіб [2]. Водночас необхідно погодитись із більш пізніми дослідниками, зокрема А.В. Губською та В.А. Миколаєць, що вказані категорії є різними за змістом [5, с. 85; 9, с. 7, 9]. Врахуванню підлягають також результати досліджень щодо окремих інститутів цивільного процесу, які найбільш тісно пов'язані з тематикою цієї роботи: правовий статус суду в цивільному процесі (праці таких авторів, як К.В. Гусаров, О.В. Колісник, В.В. Петрик, Н.Г. Яценко [10, с. 213–218; 11; 12; 13]); визначення суспільного інтересу як об'єкта судового захисту [14, с. 288; 15, с. 768]; участь у цивільному процесі органів та осіб, яким законом надано право інших осіб (розвідки таких учених, як Т.О. Дунас, І.П. Тимошевська, Ю.С. Дацко та інші [16; 17; 18]). Незважаючи на значення цих та інших досліджень для з'ясування ролі суду щодо встановлення обставин справи, у тому числі за позовами про захист прав невизначеного кола осіб, доводиться констатувати, що це питання не отримало в них належної уваги.

Постановка завдання. Метою статті є вдосконалення положень доктрини цивільного процесуального права щодо повноважень суду в процесі доказування в цивільній справі з огляду на специфіку розглядуваної категорії справ шляхом обґрунтування доцільності наділення суду повноваженнями щодо вжиття заходів зі збирання доказів за власною ініціативою у випадках і порядку, визначеному в законі, а також окреслення відповідних напрямів щодо вдосконалення чинного законодавства.

Результати дослідження. На сьогодні визнаним у юридичній літературі є характер інтересів, які отримують безпосередній захист шляхом розгляду й вирішення позовів на захист прав невизначеного кола осіб, тобто суспільний інтерес [3, с. 155; 4; 6, с. 4; 19, с. 301]. У вітчизняній юридичній літературі суспільний (громадський) інтерес визначається як суб'єктивні матеріальні права, свободи або інтереси, які водночас належать кожній особі як члену суспільства чи певної спільноти та суспільству або цій спільноті взагалі [14, с. 288; 15, с. 768]. Поряд із суспільним інтересом частиною 2 статті 3 Цивільного процесуального кодексу України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV (далі – ЦПК України) [20] передбачається захист також інших груп інтересів – приватних інтересів інших осіб або державних інтересів. Не вдаючись до визначення співвідношення вказаного поняття з поняттям охоронюваного законом інтересу, що викладено в Рішенні Конституційного Суду України від 1 грудня 2004 р. № 18-рп/2004 [21], можна визнати, що сутність суспільного інтересу як об'єкта судового захисту також піддається характеристиці з позиції розуміння його як прагнення до користування відповідними благами з метою задоволення потреб, які не суперечать загальноправовим засадам.

Визначаючи відмінність суспільного інтересу як об'єкта судового захисту від інтересу чітко визначеної особи, необхідно насамперед звернути увагу на його колективний характер, його притаманність одночасно значній кількості осіб. Це ускладнює особисту присутність у суді кожної заінтересованої особи. Особливої актуальності таке твердження набуває щодо справ про захист прав невизначеного кола осіб, оскільки в них персональне визначення всіх

осіб, які входять до цього кола, є неможливим [6, с. 5]. Вказане зумовлює необхідність визначення особи, яка захищатиме такий інтерес у суді. Незважаючи на значення діяльності такої особи для захисту суспільного інтересу, варто зауважити, що вона не може користуватись повною свободою в розпорядженні своєю правомочністю щодо захисту цього інтересу; зокрема, вона не може виключно за своєю волею відмовитись від такого захисту, адже це може суперечити інтересам інших осіб. У зв'язку з наведеним необхідно повністю підтримати існуючі наукові позиції щодо неможливості за волевиявленням особи, яка пред'явила позов на захист невизначеного кола осіб, відмовитись у судовому засіданні від заявленої вимоги, а також укласти мирову угоду [6, с. 12]. Водночас це піднімає питання про специфіку реалізації в таких випадках принципу диспозитивності як прояву автономії волі особи [10, с. 183].

Іншою групою інтересів, які підлягають захисту в порядку цивільного судочинства, є державні інтереси. Наголосимо на відсутності вітчизняних наукових публікацій, у яких піднімалися б питання розмежування суспільних і державних інтересів як об'єкта судового захисту. Водночас таке розмежування можна провести з огляду на існуючі наукові напрацювання, а також позиції органу конституційної юрисдикції. Так, відповідно до пункту 3 Рішення Конституційного Суду України від 8 квітня 1999 р. № 3-рп/99 [22] в основі інтересів держави завжди лежить потреба в здійсненні загальнодержавних (політичних, економічних, соціальних тощо) дій, програм, спрямованих на захист суверенітету, територіальної цілісності, державного кордону України, гарантування її державної, економічної, інформаційної, екологічної безпеки, охорону землі як національного багатства, захист прав усіх суб'єктів права власності й господарювання тощо. Важливою в контексті визначення відмінності між державними та суспільними інтересами є також позиція Н.В. Ченцова, що наводиться С.С. Бичковою, про притаманність державному інтересу таких ознак, як об'єктивність, пріоритетність, нормативність і всезагальність [14, с. 288; 23, с. 22].

З огляду на наведене можна визначити основну відмінність між державними й суспільними інтересами як об'єктами судового захисту в порядку цивільного судочинства, а також із позиції особливостей реалізації принципу диспозитивності в ході розгляду та вирішення відповідних справ. Така відмінність полягає в персоніфікації носія відповідних інтересів: на відміну від суспільних державні інтереси не можуть пов'язуватись із конкретною фізичною чи юридичною особою, адже їх носієм є самостійний суб'єкт правовідносин – держава [24, с. 234]. Участь органів державної влади, місцевого самоврядування в цивільному процесі, відповідно до статті 45 ЦПК України, розглядається в юридичній літературі як форма здійснення ними компетенції у сфері виконавчо-розпорядчої та правоохоронної діяльності [10, с. 327]. Саме із цієї причини вказані органи й особи мають право на відмову від позову, зміну підстави чи предмета позову та інші права сторони, за винятком права укласти мирову угоду, на відміну від особи, яка звертається за захистом прав невизначеного кола осіб.

Отже, реалізація права особи на звернення до суду за захистом прав невизначеного кола осіб, участь такої особи в справі характеризуються значним обмеженням дії принципу диспозитивності в цивільному процесі. Водночас вказане безпосередньо впливає на реалізацію іншого принципу цивільного процесу – змагальності. Вказаний принцип визначається в юридичній літературі із цивільного процесу як основоположний принцип судочинства, що охоплює такі засади: розмежування процесуальних функцій (сторін і суду); участь у процесі двох протилежних рівних сторін; функціонування незалежного від сторін суду, який здійснює правосуддя й розгляд справи. Під час надання характеристики сутності та значення принципу змагальності вказується на знівелювання можливості суду втручатись у взаємовідносини сторін завдяки збору доказів самим судом і на запобігання таким чином можливій суддівській упередженості.

З іншого боку, у зв'язку із цим наголошується на відході від принципу об'єктивної істини у встановленні судом обставин справи, оскільки суд має виходити винятково з тих доказів, які надано сторонами [10, с. 187, 188, 191, 193]. Отже, з позиції повноти з'ясування обставин справи змагальна модель цивільного процесу, безумовно, є менш бажаною, ніж слідча. Однак не можна заперечувати раціональність такого підходу законодавця, який об-

рав саме змагальні засади для сучасного цивільного процесу з огляду на приватну природу прав, які захищаються в порядку цивільного судочинства. Водночас збереження повною мірою змагальних засад для розгляду справ про захист невизначеного кола осіб є досить сумнівним із певних причин.

По-перше, під час звернення до суду з позовом про захист прав невизначеного кола осіб та участі в такій справі особа, яка звертається, фактично захищає чужі права й інтереси, якщо особиста участь усіх осіб, інтереси яких захищаються, є неможливою. Саме ця неможливість становить особливість розгляду таких справ порівняно з іншими справами про захист чужих інтересів. Крім того, не викликає сумніву, що в процесі розгляду таких справ відбувається захист не лише суспільних, а й приватних інтересів (хоча й опосередковано), оскільки встановлення факту здійснення відповідачем певної діяльності є основою для пред'явлення в наступному до нього позовів інших осіб із числа невизначеного кола осіб [6, с. 13]. Це відрізняє такі справи від справ про захист державного інтересу.

По-друге, вказане зумовлює виняткову значимість таких судових рішень для захисту інтересів осіб із числа невизначеного кола осіб. Неналежне виконання особою, яка здійснює захист прав невизначеного кола осіб, своїх обов'язків із доказування може мати наслідком відмову в позові та неможливість захисту своїх інтересів окремими постраждалими особами в спрощеному порядку. Варто також зважати на те, що вказану небезпеку додатково підвищує положення пункту 2 частини 2 статті 122 ЦПК України щодо неможливості повторного пред'явлення тотожного позову. Неналежне виконання особою, яка захищає права невизначеного кола осіб, свого обов'язку щодо доказування може зумовлюватись різними причинами як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. На особливу увагу заслуговує така причина, як можливість певного впливу на позивача відповідної компанії чи іншої організації, яка є відповідачем у справі та може бути досить великою, щоб вчинити такий вплив не лише на приватну особу чи громадське об'єднання, а й на державний орган або навіть прокурора. Адже рішення в справі може мати виняткове значення для такої компанії чи організації. Тому щодо аналізованої категорії справ доводиться говорити про неповну реалізацію принципу диспозитивності та підвищені вимоги до повноти встановлення обставин справи. Водночас запровадження спеціально для розгляду таких справ слідчої за своєю основою моделі розгляду також здається спірним з огляду на значення змагальних засад для сучасного цивільного процесу, а також на можливість усунення вказаного недоліку іншим шляхом.

У частині 4 статті 11 Кодексу адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 р. № 2747-IV (далі – КАС України) [25] передбачаються повноваження суду щодо вжиття з власної ініціативи заходів, необхідних для з'ясування всіх обставин у справі, у тому числі заходів щодо виявлення й витребування доказів. Коментуючи вказане положення, науковці говорять про більш активну роль суду в забезпеченні змагальності в адміністративному судочинстві, ніж у цивільному процесі. Наявність такого положення пов'язується зі специфікою становища приватної особи перед протилежною стороною – суб'єктом владних повноважень, а також предмета публічно-правового спору, що стосується інтересів широкого кола осіб. Приватній особі, як і суб'єкту владних повноважень, має забезпечуватись рівність можливостей у відстоюванні своїх інтересів. Щодо предмета публічно-правового спору суд має дослідити, як судові рішення може вплинути на інтереси широкого кола осіб, а не лише осіб, які беруть участь у справі [26, с. 58].

Так, Т.В. Степаненко визначає такі варіанти щодо визначення особи, яка може звернутись із вказаним позовом: а) фізична особа, яка звертається до суду за захистом своїх порушених, невизнаних чи оспорюваних прав, свобод та інтересів (якщо вона входить до невизначеного кола осіб); б) органи й особи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, державні чи суспільні інтереси у випадках, передбачених законом (стаття 45 ЦПК України) [6, с. 11]. У першому випадку обидві наведені підстави для надання адміністративному суду більшої активності певною мірою зберігаються й щодо загального суду. У другому ж випадку процес може ініціюватись органом державної влади, прокурором, що знімає питання забезпечення рівних можливостей щодо участі в процесі.

Крім того, вимога стосується, як правило, заборони певної суспільно небезпечної діяльності відповідача, що знімає питання щодо необхідності виходу суду за межі позову. Водночас зберігаються можливість впливу відповідача на прокурора або орган державної влади, які захищають інтереси невизначеного кола осіб, та підвищені вимоги щодо повноти встановлення обставин справи.

Висновки. З огляду на наведене є підстави щодо запровадження в ЦПК України правил, подібних до тих, які викладені в частині 4 статті 11 КАС України, зокрема щодо вирішення справ за позовами про захист прав невизначеного кола осіб. При цьому основою має стати модель, за якої за загального збереження змагальних засад у разі неналежного виконання особою, яка захищає права невизначеного кола осіб, обов'язку щодо доказування суд отримує повноваження, аналогічні тим, що передбачені у вказаному правилі КАС України.

У зв'язку із цим інтерес для подальших досліджень становлять два напрями: а) врахування впливу запровадження таких повноважень суду на інші пов'язані процесуальні інститути (перерва в судовому засіданні у зв'язку з необхідністю подання нових доказів, направлення судових доручень, призначення експертизи тощо); б) вирішення питань процесуальної форми прийняття судом рішення щодо застосування таких повноважень (зокрема, питань щодо стадій розгляду справи, у яких можлива реалізація вказаних повноважень, щодо присутності осіб, які беруть участь у справі під час вирішення цього питання, щодо строків виконання такого рішення тощо).

Список використаних джерел:

1. Романюк Я.М. Масовий позов: загальна характеристика, зарубіжний досвід і перспективи впровадження в Україні / Я.М. Романюк, Л.О. Майстренко // Вісник Верховного Суду України. – 2015. – № 3(175). – С. 35–47.
2. Романюк Я.М. Актуальні питання реформування цивільного процесуального законодавства України / Я.М. Романюк, І.В. Бейцун // Право України. – 2012. – № 8. – С. 288–305.
3. Бортнік О.Г. Особливості рішення суду у справах про захист прав та інтересів невизначеного кола осіб / О.Г. Бортнік, Т.В. Степаненко // Право і безпека. – 2015. – № 2(57). – С. 154–160.
4. Бичкова С.С. Особливості судового захисту прав, свобод та інтересів невизначеного кола осіб / С.С. Бичкова // Судова апеляція. – 2013. – № 2(31). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kia.court.gov.ua/sud2690/1j/4q/48705>.
5. Губська А.В. Груповий та інші представницькі позови: критерії розмежування / А.В. Губська // Юридичний вісник: повітряне і космічне право. – 2014. – № 4. – С. 81–87.
6. Степаненко Т.В. Судочинство у справах за позовами про захист прав та інтересів невизначеного кола осіб : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Т.В. Степаненко ; Харківський нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2008. – 20 с.
7. Проблемы науки гражданского процессуального права / [В.В. Комаров и др.] ; под ред. В.В. Комарова. – Х. : Право, 2002. – 440 с.
8. Степаненко Т.В. Доказування за позовами про захист прав та інтересів невизначеного кола осіб / Т.В. Степаненко // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2013. – Вип. 6. – Т. 1. – С. 50–54.
9. Миколаєць В.А. Груповий позов у цивільному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / В.А. Миколаєць ; Нац. академія внутр. справ. – К., 2014. – 20 с.
10. Курс цивільного процесу : [підручник] / [В.В. Комаров та ін.] ; за ред. В.В. Комарова. – Х. : Право, 2011. – 1352 с.
11. Колісник О.В. Суд як суб'єкт цивільних процесуальних правовідносин : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / О.В. Колісник ; Нац. юрид. академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2008. – 20 с.
12. Яценко Н.Г. Правовий статус суду в цивільному процесі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Н.Г. Яценко ; Ін-т законодавства Верховної Ради України. – К., 2014. – 20 с.

13. Петрик В.В. Інститут відводу в цивільному процесі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / В.В. Петрик ; НДІ приватного права і підприємництва ім. Ф.Г. Бурчака НАПрН України. – К., 2013. – 19 с.
14. Бичкова С.С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження : [монографія] / С.С. Бичкова. – К. : Атіка, 2011. – 420 с.
15. Проблеми теорії та практики цивільного судочинства / [В.В. Комаров та ін.] ; за ред. В.В. Комарова. – Х. : Харків юридичний, 2008. – 925 с.
16. Дунас Т.О. Участь прокурора у цивільному судочинстві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Т.О. Дунас ; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2009. – 21 с.
17. Тимошевська І.П. Участь у цивільному процесі органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / І.П. Тимошевська ; НУ «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого». – К., 2012. – 21 с.
18. Дацко Ю.С. Участь органів місцевого самоврядування в цивільному процесі прокурора у цивільному судочинстві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Ю.С. Дацко ; НДІ приватного права і підприємництва ім. Ф.Г. Бурчака НАПрН України. – К., 2015. – 20 с.
19. Білоусов Ю.В. Груповий позов: зарубіжний досвід та перспективи його використання в Україні / Ю.В. Білоусов // Університетські наукові записки. – 2012. – № 1(41). – С. 295–309.
20. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV (станом на 16 липня 2015 р.) // Офіційний вісник України. – 2004. – № 16. – Ст. 1088.
21. У справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини 1 статті 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес) : Рішення Конституційного Суду України від 1 грудня 2004 р. № 18-рп/2004 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 50. – Ст. 3288.
22. У справі за конституційними поданнями Вищого арбітражного суду України та Генеральної прокуратури України щодо офіційного тлумачення положень статті 2 Арбітражного процесуального кодексу України (справа про представництво прокуратурою України інтересів держави в арбітражному суді) : Рішення Конституційного Суду України від 8 квітня 1999 р. № 3-рп/99 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 15. – Ст. 614.
23. Ченцов Н.В. Проблемы защиты государственных интересов в гражданском судопроизводстве / Н.В. Ченцов ; под ред. Р.Е. Гукасян. – Томск : Изд-во Томского ун-та, 1989. – 185 с.
24. Теорія держави і права : [підручник] / [О.В. Петришин та ін.] ; за ред. О.В. Петришина. – Х. : Право, 2015. – 368 с.
25. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 р. № 2747-IV (станом на 18 червня 2015 р.) // Офіційний вісник України. – 2005. – № 32. – Ст. 1918.
26. Науково-практичний коментар Кодексу адміністративного судочинства України / за ред. І.Х. Темкіжева. – К. : Юрінком Інтер, 2012. – 720 с.

